HET STADSPLAN VAN GENT UIT 1534 VERGELEKEN MET DIE VAN BRUGGE EN ANTWERPEN. DRIE GEZICHTEN OP EEN STAD, GELIJKEND EN VERSCHILLEND

Marc Hanson

Drie opmerkelijke zestiende-eeuwse stadsplannen, waarvan twee panoramische gezichten, van Gent, Brugge en Antwerpen, worden kort beschreven en vergeleken. Alle drie werden opgenomen in de Vlaamse Topstukkenlijst. Opeenvolgend komen aan bod: opdrachtgevers, ontwerpers-makers, dragers (linnen of papier), helpers en toeleveraars van documentatie. Daarna wordt ingegaan op de waarde van deze drie plannen als historische documenten. Ten slotte worden, wat Gent betreft, de vele latere bewerkingen en kopijen even ter sprake gebracht.

Een anoniem kunstenaar tekende en schilderde in of rond 1534 het bekende Panoramisch Gezicht op Gent, dat te zien is in het STAM. Het is een vroeg voorbeeld van schilderkunst op doek en de oudste geschilderde kaart van Gent (afb. 1). Als uniek iconografisch document heeft dit stadsplan in de Spaanse Nederlanden maar een paar tegenhangers: het stadsplan van Brugge (1562) en dat van Antwerpen (1565). De drie plannen kregen de laatste jaren, meer bepaald tussen 2015 en 2021, vrij veel aandacht. Ze werden grondig(er) bestudeerd naar aanleiding van een conservatiebehandeling of restauratie en ze kregen betere bewaaromstandigheden.

In Gent werd die ruime aandacht uitgelokt door een controversiële stelling van historicus André Capiteyn. Die beweerde in 2011 dat het schilderij uit 1534 pas in de negentiende eeuw werd vervaardigd door de historisch bevlogen kunstenaar Pierre Jacques Goetghebuer (1788-1866). Hij zou gewerkt hebben op basis van de enige kopie van het werk, een tekening uit 1562, bewaard in München. Hij realiseerde een geromantiseerd beeld van de laatmiddeleeuwse stad ten dienste van een historisch geïnteresseerd Gents publiek, aldus Capiteyn. De ophefmakende bewering van de historicus, toen verbonden aan het Gentse stadsarchief, haalde zelfs de pers. Een grondig daaropvolgend onderzoek door specialisten van het KIK in Brussel leidde echter tot het

onomstotelijk bewijs dat het Gentse schilderij wel degelijk een zestiende-eeuws werk is, zij het inderdaad anoniem.

Afb. 1. Het anoniem Panoramisch Gezicht op Gent uit 1534 toont de stad in vogelvlucht vanuit het oosten. De datering komt van de inscriptie in de door twee engeltjes gedragen cartouche bovenaan het schilderij. Die cartouche en de twee engelen werden kort na de voltooiing van het doek toegevoegd, een courante praktijk in de zestiende eeuw.
https://web.archive.org/web/20150614222523/http://www.stamgent.be/userfiles/images/nieuws/1534_authentiek/hires_1534_STAM_GENT.jpg

Opdrachtgevers

Van de kaarten van Brugge en Antwerpen was de stad zelf de opdrachtgever. Lange tijd werd aangenomen dat de abt van de Sint-Baafsabdij de opdrachtgever was van het Gentse schilderij. De stad wordt immers weergegeven vanuit het oosten, zodat de abdij en het haar omringende dorp prominent in beeld komen. Maar ook de tekenaar van Antwerpen laat de stad zien vanuit het oosten want Antwerpen werd voorheen altijd weergegeven vanuit het westen met de Schelde op de voorgrond. Dat ook het stadsbestuur van Gent nauw betrokken was bij de realisatie van het Gezicht op Gent, is een verdedigbare

hypothese. De abdij en haar dorp hadden overigens allerlei religieuze, politieke en economische banden met de nabije stad, die nog werden versterkt nadat ze opgenomen waren binnen de begin veertiende eeuw aangelegde stadsomwalling.

De makers: landmeters, cartografen, …

Terwijl de schilder van het Panoramisch Gezicht op Gent anoniem bleef, zijn de uitvoerders van de plattegronden van Brugge en Antwerpen wel bekend. De stad Brugge kende de opdracht toe aan Marcus Gerards (ook Gheraerts), ca. 1521 in de Zwinstad geboren in een familie van schilders en tekenaars. Hij was een veelzijdig kunstenaar, die tekende, schilderde, etste en boeken verluchtte. In ruim een jaar tijd bracht hij in 1562 zijn meesterwerk tot een goed einde (afb. 2). Beschuldigd van ketterij – hij was toegetreden tot de protestantse gemeente van Brugge – vluchtte hij in 1568 naar Londen, waar hij als kunstenaar actief zou blijven tot aan zijn dood ca. 1590. Virgilius Bon(l)oniensis, over wie biografisch weinig bekend is, kreeg de opdracht voor de stadsplattegrond van Antwerpen. Deze schilder, die gespecialiseerd was in het ontwerpen van stadsplattegronden en het tekenen van fortificaties, was minstens vanaf 1545 actief in de Scheldestad.

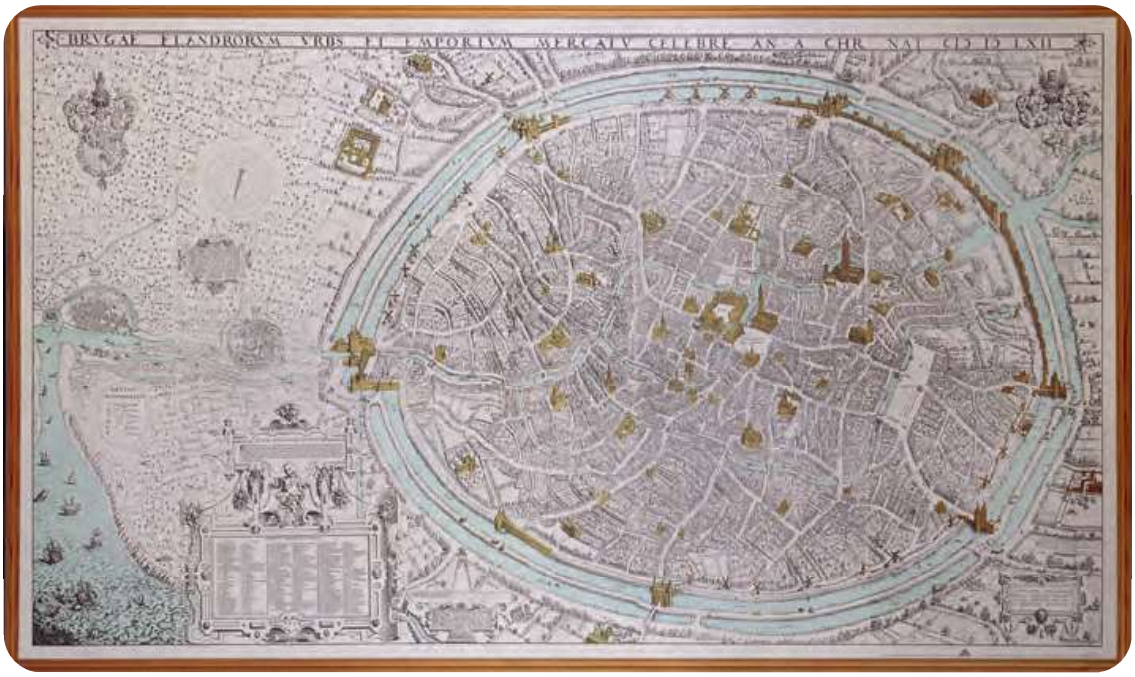

Afb. 2. Marcus Gheraerts toont zijn geboortestad vanuit het westen, vanaf de zee dus. Het Zwin, hoewel toen al verzand, komt prominent in beeld en suggereert dat Brugge voor handelaars van over zee nog altijd goed bereikbaar was.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3b/Old_map_of_Bruges_by_Marcus_Gheeraerts_de_oude_in_1562_01.jpg

Op doek of papier

Het zicht op Antwerpen *(Urbs Antverpia* staat er bovenaan) is een monumentale, met de hand ingekleurde houtsnede van 265 op 120 cm (afb. 3). Het zicht heeft hiermee de grootste afmetingen van de drie. Eigenlijk is het een collage van twintig bladen handgeschept papier. Ze zijn gedrukt in Antwerpen door Gillis Coppens van Diest. (In 1828 werd de houtsnede ontdekt door de bekende filoloog en literair-historicus Jan Frans Willems, die zijn naam gaf aan het in 1851 opgerichte Willemsfonds.) Het stadsplan van Gerards van 185 op 100 cm, werd gegraveerd op tien koperen platen (die bewaard worden in het Stadsarchief Brugge) en eveneens op papier afgedrukt. Daarna werd het nog talloze keren herdrukt en her(ge)bruikt in praktisch alle monografieën over Brugge.

Afb. 3. Virgilius Bononiensis, zeker vanaf 1545 actief in Antwerpen, toont de stad, vanuit het oosten. Op die manier komt de nieuw aangelegde stadsverdediging met haar muren, bastions en brede gracht, zeer goed in beeld.
https://search.museumplantinmoretus.be/Details/collect/149311.

Het Panoramisch Gezicht op Gent, iets groter dan het Brugse, is een schilderwerk op doek. Vanaf de 15de en 16de eeuw werden schilderijen courant op linnen aangebracht omdat dat goedkoper was dan houten (eiken) panelen. De drager van het Gentse stadsplan is een uit twee banen bestaande linnen doek, die de kunstenaar eerst monteerde op een tijdelijk spanraam. Nadat de schilder de gebruikelijke voorbereidende laag had aangebracht, maakte hij eerst de ondertekening van houtskool en zette die ten slotte in de verf. In die laatste fase bracht hij hier en daar nog wijzigingen aan: weglatingen en toevoegingen.

Hulp in en van buiten het atelier

De drie specialisten (landmeters, cartografen) die deze stadspanorama's maakten, werkten zeker niet alleen. Kunstschilders-tekenaars van hun kaliber stonden aan het hoofd van een atelier met leerknapen en gezellen. In hun werkplaats beschikten ze over de nodige documentatie (tekeningen, schetsen, opmetingen door landmeters), dikwijls aangeleverd via de opdrachtgevers. Dit documentatiemateriaal was nodig om zo'n omvangrijke en veeleisende opdracht tot een goed einde te brengen. Op die manier konden tijdens het schilderen eventueel nog veranderingen worden opgenomen. In de loop der eeuwen ging die voorbereidende documentatie grotendeels of helemaal verloren. We mogen al blij zijn als van het eindresultaat één exemplaar in een redelijke staat bewaard bleef.

Te (?) fraai voorgesteld

De cartograaf toont Antwerpen als een internationale handelsmetropool op het hoogtepunt van haar economische welstand en politieke macht. (De stad telde toen al meer dan 100.000 inwoners, minstens het dubbele van Gent en Brugge.) Van haar internationale status getuigen statige gebouwen en infrastructuur als het stadhuis, de nieuwe beurs, het Hessenhuis en de Nieuwstad met het Hanzehuis. De stad presenteert zich ook als het meest moderne militaire bolwerk van de Nederlanden. De net voltooide stadsomwalling met de stevige courtines, de bastions, indrukwekkende stadspoorten en de brede gracht wordt prominent in beeld gebracht. In een cartouche rechts onderaan werd er nog een Latijnse lofzang en beschrijving van de stad door de stadssecretaris toegevoegd. Hierin besteedt hij opvallend veel aandacht aan de militaire infrastructuur van de stad.

De andere twee kunstenaars toonden steden die over hun hoogtepunt heen waren, maar nog altijd met voorsprong de belangrijkste twee van Vlaanderen. Voor beide steden gold het stadsplan als een propagandamiddel, zeker voor Brugge, waarvan de handelspositie in die periode serieus was achteruitgegaan. Brugge wilde aantonen hoe de stad nog steeds goed bereikbaar was via de zee. Het stadsbestuur had Gerards uitdrukkelijk gevraagd om de waterverbinding tussen Brugge en Sluis (de 'Verse Vaart') breder weer te geven, *'zodat men mercken mach de goede navigatie'*. De kaart, die een verbluffend gedetailleerd beeld toont van de toenmalige stad, speelde dus een belangrijke rol in de propaganda van Brugge om te proberen te herleven als handelsmetropool. Gent liet zich zien als een nog altijd belangrijke handelsstad met drukke binnenscheepvaart. Op het Panoramisch Gezicht op Gent worden niet min-

der dan 93 schepen afgebeeld. Beide steden toonden zich zonder meer op hun fraaist.

Afb. 4. In 1909 ontdekte professor Willem de Vreese (1869-1938) bij toeval in de *Codex Iconograficus Flandriae* (een handschrift uit 1562 in de Bayerische Staatsbibliothek) een geaquarelleerde pentekening die volgens de auteur van de Codex de stad Gent voorstelt in 1540. De gelijkenis van de tekening (112 x 55 cm) met het Panoramisch Gezicht is frappant. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b3/View_on_Ghent_in_1562_from_Codex_Iconographicus_Flandriae.jpg

Groot historisch belang

Naast de nodige opsmuk en onvolmaaktheden geeft het panoramisch perspectief met glijdende schalen natuurlijk de nodige afwijkingen en vervormingen. Hoe meer naar het westen, hoe vager en onnauwkeuriger de voorstelling wordt bij de gezichten van Antwerpen en Gent. Ook de noordelijke en zuidelijke stadsdelen zitten in de hoeken zodanig gewrongen dat ze nauwelijks nog herkenbaar zijn. Toch blijven die iconische documenten een belangrijke bron voor de historische kennis van de drie steden in de zestiende eeuw. Zeker uitvergrote details kunnen, in combinatie met geschreven bronnen en opgravingen, historici en archeologen vaak (verder) helpen. Afgezien van de (onvermijdelijk) te brede weergave van de straten, geven de kaarten namelijk een vrij correcte en realistische weergave van het stratenpatroon en ook wel van de gebouwen.

De drie kaarten zijn historisch en topografisch ook belangrijk omdat ze de drie steden laten zien kort vóór de grote transformaties die ze later ondergingen. We zien Gent voor het verdwijnen van de aloude Sint-Baafsabdij en haar omringende dorp, het slopen van een aantal torens en poorten van de stadsversterking, de afbraak van gildehuizen en het bouwen van een indrukwekkend Nieuw Kasteel. Dit alles gebeurde op bevel van keizer Karel V, die de stad

hiermee strafte na een zoveelste rebellie tegen het wettige gezag. Korte tijd later, tijdens het calvinistische bewind, werden ook nog eens tal van kloosters en kerken beschadigd of vernield. Dit bewind bouwde ook nieuwe stadsversterkingen die Gent de vorm van een onregelmatige driehoek zouden geven. Kortom, het geschilderd stadspanorama toont de stad zoals die er ook al in de middeleeuwse bloeitijd in grote lijnen moet hebben uitgezien. Het is een beeld van een zogenaamd 'frozen city', een stad die in de 14de tot 16de eeuw nauwelijks veranderd is.

Mutatis mutandis kan hetzelfde worden gezegd van Brugge en Antwerpen. Na het stadsplan van 1562 onderging ook Brugge grote wijzigingen als gevolg van de godsdiensttroebelen. Heel wat kloosters, kerken en kapellen verdwenen bijvoorbeeld uit het stadsbeeld. In de jaren 1590 jammerde Zegher van Male, een vooraanstaande burger, over de economische neergang en de negatieve ontwikkelingen in zijn geboortestad. Na het stadspanorama van 1565 veranderde het uitzicht van Antwerpen ingrijpend vooral door de Beeldenstorm (1566), de bouw van een indrukwekkende citadel door de hertog van Alva *extra muros,* aan de zuidzijde van de stad (1567-1568), de verwoestingen door de Spaanse furie (november 1576), de ontmanteling van de citadel aan de stadszijde na die furie (1577) en vooral door de aanleg van de indrukwekkende stadsvesten, stadspoorten en bastions.

Navolging

Tijdgenoten en latere liefhebbers van stadsgeschiedenis beseften vlug de grote waarde van de drie besproken kaarten, zodat ze al snel werden nagetekend of -geschilderd. We beperken ons tot de navolging van het Gentse stadsplan. In een geaquarelleerde tekening van Gent uit 1562, bewaard in een handschrift in München, is het stadsgezicht uit 1534 zeer goed herkenbaar (afb. 4). In 1564 liet de populaire Gentse schilder en dichter Lucas de Heere (1534-1584) zich door het Panoramisch Gezicht op Gent inspireren voor een soortgelijk zicht op de stad en de toen al verdwenen Sint-Baafsabdij. Met een fijne zwarte lijn gaf hij de omtrek aan van het Nieuw Kasteel. Hij maakte zijn paneel breder en verlaagde het gezichtspunt. Daardoor werd de stad achter de abdij in perspectief voorgesteld en niet meer als plattegrond. In 1728 kopieerden Maximiliaan Reynax en Philip Benthuys het Panoramisch Gezicht op vraag van het stadsbestuur. In 1825 liet Charles Onghena een eerste gedrukte uitgave verschijnen op een iets kleiner formaat. In de negentiende eeuw werd het schilderij helemaal populair door de tekeningen van Armand Heins (1856-1938) naar het origineel. In 1975 verscheen 'Panoramische Gezicht op Gent in 1534' met een wetenschappelijke inleiding door de toenmalige stadsarchi-

varis Johan Decavele. In de 21ste eeuw ten slotte volgde de digitale ontsluiting van het doek, zodat het tot in detail bekeken kan worden. Het gerestaureerde origineel hangt nu in het Gentse STAM, nadat het vanaf 1931 te bewonderen was geweest in het Bijlokemuseum.

Bij de afbeeldingen van de kaarten staat ook het internetadres waarop u de kaart in detail kunt bekijken.

Geraadpleegde literatuur

Capiteyn A. (2011), Een nieuwe kijk op Gent in 1534, in: *Geschiedenis. Mensen. Verhalen. Tijdperken,* nr. 5, p. 64.

Capiteyn A., Charles L. en Laleman M.C. (red.) (2007), *Historische atlas van Gent. Een visie op verleden en toekomst,* SUN/De Zwarte Doos, vooral p. 24-25.

Coene A. en De Raedt M. (2012), *Kaarten van Gent. Plannen voor Gent. 1534-2011,* Gent, Snoeck, vooral p. 13-33.

De Maeyer Ph. e.a. (2021), *De geschiedenis van België in 100 oude kaarten,* Tielt, Lannoo, p. 48-49.

De Rynck P. en De Vuyst W. (2016), *Stadsmuseum Gent. STAM. De collectie 1833-2016,* Gent, Uitgeverij Snoeck/STAM, p. 130.

Dumolyn J. en Brown A. (red.) (2019), *Brugge. Een middeleeuwse metropool 850-1550,* Brugge, Sterckx en De Vreese, vooral p. 364 – 376 en p. 440.

Geirnaert N. en Vandamme L. (1996), *Brugge. Een verhaal van 2000 jaar,* Brugge.

Panoramisch Gezicht op Gent in 1534 (1975), met inleiding door Johan Decavele, Gent.

Gelaude F. (2021), *Getemde rivieren. Hoe het middeleeuwse Gent Schelde en Leie bedwong.* Die Keure, Brugge, 165pp.

Pye M. (2021), *Antwerpen. De gloriejaren,* Amsterdam, De Bezige Bij.

Ryckaert M. (1991), *Historische stedenatlas van België. 2. Brugge,* Brussel, Gemeentekrediet, p. 9 – 21.

Van Isacker K. en Van Uytven R. (red.) (1986), *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur,* Antwerpen, Mercatorfonds, vooral p. 84-110.

Vanvaeck M. (2021), Cartografische Topstukken. Antwerpen en toch ook de rest van de wereld, in: *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen,* jg. 59, nr. 6, p. 16-22.

Met dank aan Frank Gelaude voor het kritisch nalezen van de eerste versie van dit artikel